

پیشگفتار چاپ اول

حدود شش سال پیش که تدریس حقوق تجارت را در دانشکده‌های مختلف به عهده گرفتم، کمبود یک دوره جامع حقوق تجارت در ایران را، که مسائل جدید حقوق تجارت و تحول آن را در سالهای اخیر مطرح کرده باشد، احساس کردم. به این دلیل، از همان ابتدا این فکر در ذهنم قوت گرفت که به تحریر چنین دوره‌ای اقدام کنم و بنابراین، از همان آغاز تدریس، ضمن تهیه جزوات مختصر و در حد فهم دانشجویان مقطع کارشناسی، به جمع‌آوری مدارک و مراجع لازم برای تدوین یک دوره چهار جلدی حقوق تجارت که دربرگیرنده مسائل دقیق‌تر این رشته از حقوق باشد، پرداختم.

کتاب حاضر که متضمن مباحث مربوط به برات، سفته، قبض انبار، اسناد در وجه حامل و چک است، یکی از چهار جلد دوره حقوق تجارت ایران است که با یاری خداوند قصد دارم آن را به جامعه علمی کشور تقدیم کنم. این کتاب حاصل تحقیق، مطالعه و تدریس چندساله‌ام در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد است و تحلیل‌های آن در عین اینکه از حدود برنامه پیش‌بینی شده برای مقطع کارشناسی و بیان ساده عناوین درس حقوق تجارت فراتر می‌رود، به گونه‌ای تحریر یافته است که برای دانشجویان این مقطع، قابل استفاده باشد.

البته، مطالعه و درک حقوق تجارت ایران کار ساده‌ای نیست؛ زیرا برخلاف حقوق مدنی که به طور عمده ریشه در فقه دارد و محققان برای درک آن از دریایی از منابع فقهی بهره‌مندند، حقوق تجارت ما از حقوق بیگانه و عمدتاً حقوق فرانسه گرفته شده است و مفاهیم خاصی دارد که با مفاهیم حقوق مدنی چندان مشابه نیست. برات، سفته، چک، قبض انبار، حق‌العمل کاری، ورشکستگی، شرکت

تجاری و بسیاری از مفاهیم دیگر تجاری، در فقه و حقوق مدنی ایران شناخته شده نیستند و برای درک دقیق آنها باید به حقوق روم مراجعه کرد.

علاوه بر واقعیات بالا، اینکه قانون تجارت ایران از قانون تجارت ۱۸۰۷ فرانسه گرفته شده و از حدود ۶۰ سال پیش به این سو تغییر چشمگیری نکرده است، مشکل مطالعه حقوق تجارت ایران را در مقطع کنونی تحولات این رشته از حقوق در دنیا کاملاً آشکار می‌کند.

قانون تجارت ایران به این دلیل که پس از تصویب، به موازات تحولات اقتصادی و تجاری تحول نیافته است، مبهم و مجمل می‌نماید و باید در آن تغییرات و اصلاحات اساسی صورت پذیرد. برای تحقق این هدف، مطالعه حقوق تجارت ایران با دیدی نو و انتقادی ضروری است. کوشش نگارنده در تدوین این کتاب، بررسی و مطالعه‌ای این چنین بوده است. قضاوت خوانندگان، به‌ویژه استادان محترم حقوق تجارت که بسیاری از اندیشه‌های مذکور در این کتاب، حاصل مطالعه نوشته‌های آنان است و حقیر به تقدّم آنان بر خود اذعان دارد، نشان خواهد داد که نگارنده تا چه حد در این کوشش موفق بوده است.

به کتاب حاضر هیچ ضمیمه‌ای اعم از قانون و رویه قضایی پیوست نکرده‌ام؛ زیرا این اقدام علاوه بر اینکه هزینه چاپ کتاب و در نتیجه، قیمت خرید آن را - به‌ویژه برای دانشجویان - سنگین می‌کند، کار عبثی است؛ چه مجموعه‌های خاصی که در آنها قوانین و آراء قضایی جمع‌آوری شده، به طور مستقل یافت می‌شود و محققان و دانشجویان با توجه به توضیحات و اشارات مذکور در پاورقیهای این کتاب، در صورت نیاز به آنها مراجعه خواهند کرد.

کسانی که با چاپ و انتشار کتاب سروکار دارند به‌خوبی واقفند که مراحل به چاپ رساندن یک دستنوشته تا چه حد دشوار است. به این نکته از آن رو اشاره کردم که یادآور شوم ویراستاری و به چاپ سپردن کتاب و نظارت بر این امور کار پرزحمتی است که باید به آن ارج نهاده شود.

در اینجا لازم می‌دانم از زحمات آقایان صفر بیگ‌زاده آروق که ویراستاری

متن را برعهده داشته‌اند و علیرضا رجب‌زاده، دبیر محترم گروه حقوق سازمان «سمت» که در این امور به اینجانب کمک شایان کرده‌اند، تشکر کرده، توفیق آنان را از خداوند بزرگ تقاضا کنم.

ربیعا اسکینی

تهران ۱۳۷۳

پیشگفتار چاپ چهارم

چاپ چهارم این کتاب در شرایطی به انجام می‌رسد که، مانند گذشته، تغییری در قانون تجارت ایران داده نشده است. مع‌ذلک، کتاب متضمن اصلاحات و اضافاتی است که مؤلف، در فاصله بین چاپ اول و این چاپ، آماده و در این چاپ اعمال کرده است.

ضرورت اصلاحات یا به سبب لزوم تغییر در طرز بیان بعضی مطالب بوده است که دانشجویان در فهم آنها دچار مشکل بودند و یا به سبب تغییر در طرز تلقی مؤلف از پاره‌ای مسائل. علاوه بر این، در این چاپ کوشش شده اشتباهات عبارتی که در چاپهای گذشته مشهود بود تصحیح شود. اضافات نیز عمدتاً شامل آراییی از رویه قضایی است که همراه با تحلیلهای مؤلف به کتاب افزوده شده است.

امید است چاپ جدید کتاب، همچون چاپهای قبلی آن، مورد عنایت دانش‌پژوهان علم حقوق قرار گیرد. بدیهی است که مؤلف، مانند گذشته، از هر گونه تذکر و اظهار نظر صاحبان قلم و نظر استقبال می‌کند.

ربیعا اسکینی

تهران ۱۳۷۷

مقدمه

قانون تجارت ایران در باب چهارم خود، مقررات مربوط به برات، فته طلب و چک را بیان کرده است؛ اما اسناد مزبور را تحت عنوان کلی «اسناد تجاری» معرفی نکرده است. قانون تجارت فرانسه که قانون گذار ما از آن الهام گرفته است نیز به این اسناد عنوان اسناد تجاری نداده، بلکه برای هر یک قواعد ویژه ای مقرر کرده است.

با وجود این، در کتابهای حقوقی، اسناد فوق تحت عنوان اسناد تجاری مورد بحث قرار می گیرند؛ هر چند درباره این عنوان و حوزه شمول آن، چه در حقوق ایران و چه در حقوق فرانسه، مباحثه فراوان است.

اگرچه برات، سفته و چک از جمله اسنادند و حتی اگر میان اشخاص غیرتاجر رد و بدل شوند نیز تابع قانون تجارت هستند و به آنها اسناد تجاری گفته می شود، اما عنوان کلی اسناد تجاری به برات و سفته و چک محدود نمی شود و دنیای تجارت

1. effets de commerce

۲. ر. ک.: اخلاقی، بهروز؛ «بحثی پیرامون مفهوم اسناد تجاری»، نشریه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران؛ ش ۲۱، ص ۸ به بعد.

۳. برات و سفته از ابتدا برای استفاده در معاملات تجاری ایجاد شده اند. برات وسیله ای برای تبدیل پولی به پول دیگر بوده و به همین دلیل، در فرانسه به «lettre de change» و در انگلستان به «bill of exchange» موسوم است؛ هر چند در حال حاضر، استفاده از این سند به آن منظور نیست. سفته نیز وسیله ای برای اخذ وام میان تجار بوده است که این ویژگی هنوز هم موجود است؛ ولی امروزه استفاده از سفته در انحصار تجار نیست. مع ذلک، مقررات حقوق تجارت در مورد سفته نیز لازم الاجراست، حتی اگر برای امور غیرتجاری صادر شده باشد. چک نیز با آنکه ذاتاً یک سند تجاری نیست، تابع قانون تجارت و مقررات مربوط به برات است و سند تجاری محسوب می شود.

مملو از اسنادی است که دارای چنین عنوانی هستند؛ نظیر قبض انبار، سند در وجه حامل، اوراق بهادار، اوراق قرضه، اوراق سهام، بارنامه و اسناد اعتباری. این اسناد که در تجارت مورد استفاده قرار می‌گیرند، به نحوی سند تجاری‌اند و به این علت، باید در کتابهای راجع به اسناد تجاری مورد بررسی واقع شوند.

با وجود این، در ایران، منظور از اسناد تجاری، معمولاً اسنادی است که از بسیاری جهات به برات شبیه‌اند و خصایص عمده آن را دارند و علاوه بر خود برات به طور عمده عبارت‌اند از سفته و چک.

ویژگیهای مشترک برات، سفته و چک به گونه‌ای است که در مورد آنها، به جای عنوان اسناد تجاری، می‌توان از عنوان «اسناد براتی» استفاده کرد. این اسناد جملگی قابل ظهنویسی‌اند؛ ارزش آنها به پول جاری، در خودشان ذکر شده است؛ نماینده یک تعهد نقدی‌اند و در مدت کوتاهی قابل پرداخت هستند. ولی آنچه این اسناد را از دیگر اسناد تجاری جدا می‌کند، ویژگی تجریدی تعهدات ناشی از آنهاست. متعهد برات، سفته و یا چک به موجب امضای این اسناد در مقابل دارندنده سند متعهد می‌شود و در مقابل او نمی‌تواند به روابط شخصی خود با انتقال‌دهنده سند استناد کند. به عبارت دیگر، متعهد برات در مقابل دارندنده آن نمی‌تواند به ایراداتی متوسل شود که می‌توانست آنها را در مقابل انتقال‌دهنده - به لحاظ معامله‌ای که به خاطر آن سند براتی صادر شده و به جریان افتاده است - مطرح کند؛ زیرا تعهد براتی از تعهد حاصل از معامله اصلی جدا و مستقل است.

اسناد مورد بحث، به عنوان وسیله پرداخت، نقشی نظیر پول دارند؛ با این تفاوت که موجب اسقاط تعهد بدهکار نمی‌شوند. در واقع در حقوق ما، پرداخت از طریق برات، سفته و یا چک، بدهکار را بری‌الذمه نمی‌کند؛ در حالی که پرداخت به پول، باعث برائت ذمه متعهد می‌شود. بنابراین، هرگاه در معامله‌ای مثل بیع از پول به عنوان وسیله پرداخت استفاده شود، تعهد متعهد (خریدار) که ناشی از معامله اصلی است با تسلیم مبلغی پول ساقط می‌شود؛ اما اگر به جای پول از اسناد تجاری مزبور استفاده شود، تا زمانی که وجه این اسناد به صورت تسلیم پول و یا واریز به حساب

متعهد پرداخت نشود، تعهد متعهد (خریدار) همچنان باقی خواهد بود. خصوصیت دیگر اسناد براتی این است که اگرچه این اسناد در ردیف اسناد عادی - به مفهومی که در قانون مدنی آمده است - هستند، لیکن نسبت به اسناد عادی مزایایی دارند که به دارنده اطمینان بیشتری در وصول طلب مندرج در آنها می‌دهند. زمانی رسیدگی به دعاوی ناشی از این اسناد در محاکم به صورت اختصاری صورت می‌گرفت (بند ۳ ماده ۱۴۳ ق. آ. د. م)؛ در حالی که رسیدگی به دعاوی دیگر به شکل عادی و از طریق تبادل لوایح تعقیب می‌شد؛ ولی این امتیاز امروز دیگر وجود ندارد؛ زیرا در حال حاضر در دادگاههای ایران به تمام دعاوی به صورت اختصاری رسیدگی می‌شود. با این همه، اسناد مورد بحث هنوز هم نسبت به اسناد عادی، مزایایی دارند که داشتن آنها برای طلبکار امتیاز تلقی می‌شود. از جمله آنکه دارنده برات، سفته و یا چک می‌تواند به صرف تقدیم دادخواست و بدون آنکه در صدی از خواسته را به عنوان خسارت احتمالی خوانده پردازد، تقاضای صدور قرار تأمین خواسته کند (ماده ۲۲۵ مکرر ق. آ. د. م و ماده ۲۹۲ ق. ت)؛ و نیز اینکه ماده ۲ قانون صدور چک اصلاحی ۱۳۷۲/۸/۲۳، چک را در ردیف اسناد لازم‌الاجرا قرار داده است.

از طرفی، این اسناد متضمن این مزیت مهم هستند که امضاکنندگان آنها در مقابل دارنده مسئولیت تضامنی دارند و به حکم ماده ۲۴۹ قانون تجارت، در صورت عدم پرداخت وجه سند در سر وعده، دارنده می‌تواند به صادرکننده، قبول‌کننده (در

۱. در نتیجه اگر متعهد (خریدار)، ضامنی برای پرداخت در معامله اصلی معرفی کرده باشد، تا حصول شرایط بالا، ضمانت ضامن به قوت خود باقی می‌ماند. همچنین اگر معامله اصلی متضمن وثیقه یا رهن باشد تا زمانی که به تعهد حاصل از آن عمل نشود، وثیقه یا رهن فک نمی‌شود.
۲. سند عادی به حکم مواد ۱۲۸۷ و ۱۲۸۹ قانون مدنی، سندی است که در اداره ثبت اسناد و املاک و یا در دفاتر اسناد رسمی یا در نزد سایر مأمورین رسمی و در حدود صلاحیت آنها تنظیم نشده باشد. البته، هر نوشته‌ای سند نیست، بلکه «سند عبارت است از هر نوشته‌ای که در مقام دعوی یا دفاع قابل استناد باشد» (ماده ۱۲۸۴ ق. م). اسناد براتی مشمول تعریف اخیرند.

مورد برات)، ظهرنویس و ضامن هر یک از آنها منفرداً و یا مجتمعاً مراجعه کند؛ بدون آنکه رعایت تقدم و تأخر تعهدات مسئولان لازم باشد. به علاوه، همان طور که گفته شد، متعهد سند براتی در مقابل دارنده سند مسئول است و نمی تواند به ایراداتی در مقابل دارنده متوسل شود که احتمالاً می توانست علیه واگذار کننده سند به آنها استناد کند.

در قانون تجارت ایران مقررات راجع به برات، سفته و چک بیان شده است؛ ولی در مورد چک به سبب مقررات کیفری حاکم بر آن، قانون صدور چک مصوب ۱۳۵۵ و اصلاحات بعدی آن در ۱۳۷۲/۸/۲۳ نیز لازم الاجراست. البته، تعریف چک در قانون اخیر و قانون تجارت یکسان نیست.

در این کتاب بیشتر از برات، سفته و چک صحبت خواهد شد؛ لیکن به دو سند دیگر که در بعضی جنبه ها از مقررات برات و به خصوص مقررات سفته تبعیت می کنند نیز اشاره خواهیم کرد. این دو سند عبارت اند از: سند در وجه حامل و قبض انبارهای عمومی.

سند در وجه حامل، موضوع باب پنجم قانون تجارت است (مواد ۳۲۰ لغایت ۳۲۴) و اگرچه قانون گذار مقررات آن را از برات، سفته و چک مجزا کرده است، طبیعتی نظیر سفته دارد. اگرچه امروزه از این سند در ایران استفاده زیادی نمی شود، می تواند وسیله ای بی مانند برای گردش ثروت باشد. سهولت انتقال سند در وجه حامل می تواند از آن رقیبی برای پول بسازد؛ به همین علت، پس از مدتها عدم استفاده از این سند در کشورهای اروپایی، امروزه این سند در کشورهای مزبور جان تازه ای گرفته است. به علاوه، از آنجا که مقررات مربوط به مفقود یا سرقت شدن سند در وجه حامل و اثبات مالکیت آن، در مورد سفته و چک حامل نیز قابل

۱. در واقع، چک موضوع قانون تجارت همان چک قانون صدور چک مصوب ۱۳۵۵ نیست. در چک موضوع قانون اخیر، محل علیه باید بانک باشد؛ در حالی که چک موضوع قانون تجارت این ویژگی را ندارد؛ هر چند در عمل صدور چک همواره بر روی بانکها به عمل می آید.

2. Ripert, G. et R. Roblot; *Traité de droit commercial*; t. 2 n°s. 2128-2150.

اجراست، مطالعه مقررات راجع به آن، بی‌فایده نخواهد بود. قبض انبارهای عمومی، به عکس سند در وجه حامل، کاربرد بیشتری دارد؛ اما مقررات آن در قانون تجارت پیش‌بینی نشده است، بلکه در تصویب‌نامه هیئت وزیران در مورد تأسیس انبارهای عمومی - مصوب شهریور ماه ۱۳۴۰ - آمده است. سرعت و سهولت انتقال این سند از طریق ظهن‌نویسی، آن را به اسناد براتی بسیار نزدیک کرده است. این موضوع در کتاب حاضر به طور مختصر مورد بررسی قرار گرفته است. با توجه به آنچه تاکنون گفته شد، مطالب این جلد از کتاب را به سه باب تقسیم می‌کنیم: باب اول: برات؛ باب دوم: سفته، قبض انبار و اسناد در وجه حامل؛ و باب سوم: چک.

